

élményét tárgyalja, a rokonság és különbség ki-mutatásán kívül roppant érdekes és megvilágító jelentőségű az Ady emlegetés Gangesznek a Csokonai szókincsében gyökerező sajátos „nap-kelet” értelmezése (691).

Néhány nyelvi szeplőt is szóvá tehetnék ugyan, de csak egyet tartok fontosnak, mert mint tautológia szintén a terjedőségre való hajlam jele: „népi folklór” (661). Juhász Gyula Annája pedig nem Sárközi, hanem Sárvári Anna volt (328).

Elhárítom magamtól a látszatot, mintha kifogásaim kétségbe vonhatnák méltánylásom Szilágyi Ferenc hatalmas tudása és fáradhatatlan szorgalma iránt. Munkássága, amellyel Csokonai életművét élőbbé teszi, minden elismerésünket megérdemli. További kutatásaihoz való kedvét sem akarnám szegni, óvnám azonban holmi elefántkórtól: mértéktelenül hatalmasra tervezett vállalkozásától. Külön köteteket tervez – a mostani mintájára – *Csokonai élete nyomában*, *Csokonai eszméi nyomában* és *Csokonai tolla nyomában* címmel. Végül: „Ezekre a forrásnyitó alap kutatásokra épülhet majd a rég óhajtott összegezés, a nagy Csokonai-monográfia” (11).

Nem lenne szerencsés ez a négy ágon futó párhuzamosság. Hiszen mostani kötetének éppen az egyik fő tanulsága, hogy a textológia elválaszthatatlan az életrajztól, az eszmetörténettől, a stílusvizsgálattól, tehát mindezek legcélszerűbben

– egyben legtakarékosabban is – csak egyszerre, egymással kölcsönhatásban vizsgálhatók. Pl. éppen a Rozália-kérdés, amelynek homályában Juhász Gézával annyit birkózik, olyan összetett vizsgálódást kíván, amelyben újabb életrajzi adatok földérfítésének, gondolkodásbeli megfontolásoknak, stílusmegfigyelésnek, íráselemzésnek stb. egyaránt össze kell fogniuk, hogy tisztán láthassuk a Csokonai-textológia, egyben az -életrajz tán legbonyolultabb fejezetét. Júlia, Laura, Rózsai, Lilla – e nevek cseberberéje a kéziratokban, összefüggésük, a mögöttük rejtőzök, elsősorban a Rózsit rejtő nőalak fölfedése (Földi Jánosné Westprémi Juliska-e, mint Juhász Géza véli, avagy e versek „fantáziaversek”, kitalált nőhöz íródtak, mint Szilágyi állítja, nem tudom eldönteni), még további körültekintő kutatást tesz szükségessé.

Szilágyi Ferenc leggazdaságosabb tudományos munkatere a kritikai kiadás gondozásával párhuzamosan a monográfia megírása lehetne. Negyedszázadnál régebbi bűvárokodása fölöslegessé teszi az említett „előtanulmányok” kitérőt: képes ő máris, párhuzamosan a „bírálati kiadással” (hogy a változatosság kedvéért Toldynak most megtanult műszavát is használjam, vö. 376) „a nagy Csokonai-monográfia” tető alá hozatalára. Ezt várjuk tőle.

Péter László

KISS ENDRE: A VILÁGNÉZET KORA

Nietzsche abszolútumokat relativizáló hatása a századelőn. Akadémiai K. Bp. 1982. 282 l.

Bő negyedszázados szellemi vesztegzár várta Friedrich Nietzschét és életművét 1945 után Magyarországon. Tragikus ideológiai és történelmi események konzekvenciája volt e szigorú verdikt, s – elsősorban – Lukács György könyve (*Az ész trónfosztása*) s gondolkodói tekintélye biztosította fedezetét. „Schellingtől és Schopenhauertől meredek út visz lefelé – Nietzschén, Diltheyn stb. keresztül – Hitlerig és Rosenbergig” – hangzott az anatómia, s ekként lett a fin de siècle evidenciaválság sok szempontból zseniális kifejezőjéből, megannyi progresszív eszme és cselekedet gerjesztőjéből egyértelműen az irracionális szószólója, a fasizmus szálláscsinálója, kiben „Különös fogékonyág” élt „... aziránt, mire van szüksége a parazita értelmiségnek az imperialista korszakban”, kinek bölcelete, „Afo-

risztikus kifejezőmódja” nem egyéb, mint „... színesen csillogó, formailag minden összefüggést tagadó gondolatrongyok” gyűjteménye (vö.: Lukács: i. m. Bp. 1965. 587., 243., 311.). Túl e filozófia belső ellentmondásain, egynemely valóban létező veszedelmes tendenciáin, immár sokadszor bűnhődött meg Nietzsche ugyanazért. Bölcelete a költészethez közelít, nem a szikár, puritán fogalmiság, az egyjelentésű szemantika, hanem a lírai karakterű szövegeltéttség, a polivalencia jellemzi, igazi „üzenete” mozgósító ereje, gondolati energiája sosem a szimpla denotációban, mindig a konnotáció szférájában rejtetik. Nietzschét tilos szó szerint érteni – figyelmeztet Kiss Endre könyve is (50., 52. stb.), s igazságát nem csupán a századforduló idejéből citált önkényes és komikus olvasatok, hanem a húszas-

harminc évvel ezelő emlékü „ideológusai”, sőt – bármi paradoxul hangzik is! –, a merőben más eszmei pozíciójú és szellemi színvonalú marxista teoretikus, Lukács György félrehallásai is alátámasztják. Tény: a fasizmus kisajátította, kompromittálta filozófus (és számos társa) cordon sanitaire foglya lett a felszabadulást követően, s az is maradt, hosszú időkre. Nevét, befolyását csupán mellékesen, több-kevesebb zavart mentegőtözés árán lehetett kapcsolatba hozni bárminő progresszióval.

Márpedig az európai és a magyar századforduló (sőt, a századközép!) autentikus szellemi térképe megrajzolhatatlan a kalapáccsal filozofáló Nietzsche rendkívüli hatásának számbavétele nélkül. Nemcsak egy Thomas Mann, egy Hesse, egy Malraux volt adósa élethossziglan a német bölcselőnek, hanem az Ady-korszak, a „második reformnemzedék” legtöbb alkotója, gondolkodója is. Ha „... mindenki ujakra készül”-t, nem Nietzsche inspirációja nélkül tette ezt. Parancsoló szükségé vált ilyenkor évtizedes elfogultságok és előítéletek felülvizsgálata, az elmélyült és higgadtan latoló eszmetörténeti kutatás s mindezek következményeként a bálványromboló filozófus – korántsem totális – rehabilitációja. A hatvanas évek fokozatosan nekibátorodó kezdeményei után a Széll Zsuzsa gondozta gyűjtemény (*Friedrich Nietzsche válogatott írásai*. Bp. 1972.) s ennek fogadtatása omlasztott nagyot a karantén falán, s jóllehet a kötet bevezetője túladagolja még az óvatosságot, egy, a korábbtól markánsan különböző értékorientációt képvisel. S a folytatás sem váratott sokáig magára. A marxista Nietzsche-értelmezés lassú elmozdulását jelzi *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn* (Bp. 1977.) c. tanulmányfüzér, Lengyel Béla monográfiája viszont – egy lehetséges példa – merészebben formuláz: „Himnusz az Emberről: ebben foglalható össze mind Nietzsche, mind Gorkij mondanivalója” (*Gorkij és Nietzsche*. Bp. 1979.11.). Hasztalan tagadnók: szívósan élnek mindmáig a filozófus prefasiszta voltát hírlelő, sommás és ingerült vélekedések, ámde jóval többet nyomnak a latban azok az elszánások, amelyek visszapertlik mindazt e bölcseséteből, mi egyértelműen a gondolati-társadalmi progresszióra tartozik.

Ez utóbbi mondott törekvés érdemes exponense Kiss Endre. Mostani könyvének előzetesét (*Nietzsche századelőnk filozófiai életében – különös tekintettel Fülep Lajosra és Prohászka Ottokárra* címmel) már *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn* c. gyűjteményben ol-

vashattuk. Műhelytanulmány és önálló monográfia eltérése korántsem pusztán terjedelmi; a koncepció kiegészült, módosult, átrendeződtek az értékhangsúlyok. Mi – odavetett megjegyzéseket nem tekintve – teljességgel hiányzott amonnan (Nietzsche elemi erejű, világszemlélettől a szemiotikáig érvényesülő hatása a fiatal, küldetését kereső Adyra), méltán lett eszmei centrumává a könyvnek. Mi jobbára kifejtetlen, deklarációnál alig több megjegyzés volt amott (a Nietzsche-élmény vetületei Babits és Juhász Gyula életművében például), jóval differenciáltabb s meggyőzőbb módon tér vissza a monográfia lapjain. Mi még csupán termékeny munkahipotézisnek tetszett egykoron (Prohászka és H. St. Chamberlain szellemi kapcsolatáról, avagy Ady és a magyar progresszió nyelvhasználatának közös, nietzschei gyökereiről), mostanra alaposan dokumentált, bár nem minden részletében eklatáns okfejtéssé teljesedett – s szaporíthatnók még a példákat.

Túl az említett műhelytanulmányon, megelőzte e könyvet a híre is. Mátrai László apostrofálta az MTA Ady-ülésszakán mint „... veszélyes... féligazság” hirdetőjét. Kiss Endre – úgy mond – csak a hamis abszolútumok rombolását, a mindent relativáló tendenciákat hangsúlyozza a századforduló eszmetörténetét vizsgálván, holott a legkiválóbbakat (Adyt elsőt) nem csupán a tagadás attitűdje, hanem új abszolútumok tételezése is jellemzi (vö.: „*Akarom tisztán lássatok!*”. Bp. 1980. 14-15.). Nem ismerjük e monográfia disszertáció-változatát (Mátrai megjegyzései azt célozzák), az állítólagos egyoldalúságnak itt mindenestre nyomát sem lelhetni. Ellenkezőleg! Kiss Endre érzékenyen ügyel minden, a nietzschei negációt meghaladni vágyó kísérletre, a hagyományos értékek szétzúzását újak áhításával és állításával folytató próbálkozásokra, s akit csak lehet – Adyt legfőként – a rombolás-alkotás párfogalmával jellemzi (vö.: 152., 184., illetve az I., II. és IV. fejezet számos más részlete). Interpretációjában a német filozófus is – híven a *Zarathustra* emberfogalmához – „... olyasvalami, amit fölül kell múlnunk” (...), „... híd és nem cél...” (*Nietzsche válogatott írásai*. Bp. 1972. 224., 227.), rendkívüli szuggesztivitású felszabadító, kovásza dühödt és jogos elégtelenségeknek, próféta, kitől el kellett tanulni a tagadást, épp új eszmények teremtése előtt és érdekében.

A könyv számos érdeme közül a szerző objektív, prekonceptióktól, kiátkozó indulatoktól mentes Nietzsche-szemléletét említenők elsőként.

Csakis ebből a szellemi pozícióból lehetett hitelt érdemlően fölmérni, mit is jelentett a német bölcseleti hatása a századforduló Magyarországon, a „Nyugattal... már régen elmatkázód”-ott... „lelkek” számára (Ady). Rezonáltak ugyan többen az e filozófia mélyén megbúvó tragikus létfelfogásra is, ámde jóval nagyobb hangsúly vetődött az „új ember”, az Übermensch, a bálványdöntögetés, az „Umwertung aller Werte” programjára. Érthetően. A maga dacosan vállalt individualizmusához, abszolútumok elleni küzdelméhez keresett legfőként muníciót Nietzschénél a honi progresszió. S kovácsoljanak bár tüstént némelyek (Stein Lajos példának okáért) nem kis önkénnyel baljós teóriákat e bölcsletről, a jobbik számára harci lobogó, a haladás szinonímája volt a filozófus neve és eszmerendszere. Nagyon igazza van hát Kiss Endrének, amidőn reájuk, nem pedig Nietzsche kiforgatóira, félrehallóira figyelmez mindenekelőtt. Csupán elvétve tartja kötelességének, hogy a veszélyes, könnyen fasizálható elemekre külön is felhívja a figyelmet (184–185., 187. stb.), e kitételeket viszont a magunk részéről főlös túlbuzgalomként, egy korábbi, rigorózus felfogásnak tett szükségtelen engedményként értelmeznők.

A könyv komplex gondolatmenetének veleje – óhatatlan szimplifikálások árán persze – ekképp reprodukálható. A századforduló Európájában sehol annyira, mint nálunk, a Nietzsche-recepció a társadalmi haladás ekvivalense lett, katalizátorként s vízvázalstóként funkcionálván egyszerűságra. Érdemleges Marx-viták híján az ő befogadása s reflektálása körül csaptak össze pro s kontra az indulatok, az ő imaginárius jelenléte segített élesen kirajzolni a frontvonalakat. Nincs kétség: nem a teljes, hanem a maga szükségletei szerint interpretált Nietzschét asszimilálta s mutatta föl a magyar progresszió, áttolván a hadszínteret a csődbe jutott intézményes politika terepéről a világnézet szférájába. Csak úgy következménye s tükröképe ez a helycsere közmondásosan megkésett s felemás fejlődésünknek, mint a két jelszó, amely kristályosítója lett az új szándékoknak. A régi Magyarország, a hagyományos s hamis értékrend világa elleni küzdelem az *individualizmus* jegyében szerveződött, s az *abszolútumok* rombolását, *relativizálását* tűzte ki céljául. Igen tág jelentéstartományú mindkét kifejezés – gyűjtőfogalom voltukra, „meghatározatlan tárgyiasságukra” Kiss Endre többször is felhívja a figyelmet –, s épp ezért fölterte alkalmasak arra, hogy haladás és reakció táborát egyiként homogenizálják, s az értük-

ellenük vívott harc lényege, karaktere egy percig se váljék kétségessé. Nietzsche mindvégig a progresszió „szövevénye”, érvszállítója, gondolati inspirálója marad, s holott egyesek – Prohászka például – elég korán próbálkoznak félreértelmezésével, kisajátításával, nincs eset, hogy „... 1918-19-ig számottevő *jobboldali* vagy éppen az abszolútumokat igazoló elméleti tőkét kovácsolt volna bárki is” tanításából (99.). Az „örök” igazságokat az individualizmus nevében ostromlók táborának mágikus centruma, szellemi vezére Ady Endre, az ő „megnöött Én”-je, zsenialitása összegezte mintegy a sokarcú, sokféle töltésű haladó törekvéseket, csakis ő lehetett alkalmas arra, hogy maga köré gyűjtse a bálványromboló szándékokat (14. stb.). Hozzávetőleg 1910-ig tart „... az individualizmusnak, mint univerzális csodafegyvernek...” (98–99.) a korszaka. Utóbb háttérbe szorul (az abszolútumok relativizálásának programjával s így Nietzschével egyetemben), a progresszió megoszlik, differenciálódik, a korábban önállósult világnézet behatol a politikába, s feltűnnek „... a *konkrét* célkitűzésű társadalmi mozgalmak...” (121. stb.). A német bölcseleti szelleme viszont továbbra is jelen van, hogy a Nyugat nagyjai után most már az induló magyar avantgarde kaphasson tőle (is) impulzusokat.

Ím, ez volna Kiss Endre könyvének gondolati váza, s mondjuk ki tüstént: bennünket szinte maradéktalanul meggyőzött e koncepció. Újszerűsége, szuverenitása elvitathatatlan, tájékozottsága a hazai s a külföldi forrásokban időnként lenyűgöző. Alapvető, a későbbiekben nélkülözhetetlen munkának tekintjük e monográfiát, felfogása gyökeres átalakítást aligha, inkább csak kiegészítéseket, további árnyalást, apróbb-nagyobb hangsúlymódosításokat kívánhat. S hány leágazását, kitűnő részmegállapítását nem érint(h)ettük a szerző elképzelésének! Csupán egyet mutatóba közlünk. Frázisként tér vissza okfejtéseinkben, hogy – a magyar fejlődés specifikumaként – kultúránk „... viszonylag szerény mértékben *filozófiai*, viszont annál nagyobb mértékben irodalmi értékeket produkált...”, egy szóval: szegények volnánk bölcsletről s bölcselőkben. Kiss Endre másként vélekedik erről. Szerinte a két terület (irodalom és filozófia) közé mindig is – különös eréllyel a századfordulón – belépett mediátorként a világnézet, e „... *közvetítő, ideologikus jelenség*”; „Gyulai előtt és utána is a magyar kritika általában „*világnézet-centrikus*” volt, célszerű és jogos lenne ezért nemcsak szűrőként, közbenjáróként, hanem „... még

inkább döntő, harmadik tényezőnek... felvennünk a világnézet szféráját" (258–259. – a kiemelések a Kisséi). Ilyképp viszont szellemi életünk jóval gondolatibb karakterűnek bizonyul, mint aminőnek eddig tételeztük. Még akkor is nagy figyelmet érdemlő hipotézis ez, ha a további vizsgálódásokat a „Weltanschauung” eme funkcióvátlásának, fölértékelődésének dolgában elkerülhetetlennek találók.

Álláspontunk a könyvvel kapcsolatban egyértelmű tehát: a helyeslésé, az elismerésé, a nagyrabecsülésé. S szükségesnek tetszett előrebocsátani ezt, nehogy az alább kifejlő polémia félreértésekre adjon tápot. Vállalni tudjuk Kiss Endre művének koncepcióját és legfontosabb konzekvenciáit, azonban ez semmiképp sem jelent teljes, fenntartás nélküli azonosulást. A felépítést, a vonalvezetést, a metódust, egyes dolgok megítélését, a stílust stb. illetően egyaránt bőszéggel akadnak kifogásaink és ellenvetéseink, s annál is inkább számot adunk róluk, mert meggyőződésünk, hogy e monográfia még több, még jobb is lehetett volna; esendőségei nagyobbrészt korántsem szükségszerűek. Ismervén kompetenciánk határait, főként az irodalmi vonatkozásokra összpontosítunk, hagyván a filozófia szakembereire, mi a kötetből első renden rájuk tartozik.

Mindenekelőtt: erősen fájjaljuk a magunk részéről, hogy a bevezetésből kimaradt a Nietzsche-interpretációt általánosságban tagláló hányad. Olvasható ez önálló tanulmányként (lelőhelyét megadja Kiss Endre is: 7.), úgy találjuk azonban: a könyvben is szükség lett volna reá. Túl azon, hogy képét kapnánk e fejtegetésből a szerző Nietzsche-szemléletének, értelmező módszereinek, az okfejtés általánosabb érvényű metodológiai tanulságokat is kínálta. Nem értjük továbbá, miért nem jelzi Kiss – néhány mondat erejéig legalább –, hogy a német bölcsező honi recepciója korántsem a kilencvenes években kezdődött. Már a *Figyelő* 1873-as és ezt követő évfolyamában nem akárminő fogékonyssággal s hozzáértéssel méltatják egy-egy korai művét (egyik *A tragédia születése*, másik az első *Korszerűtlen eszmélkedés*), s tüstént az egyén védelmét hüvelyezik ki belőlük. Mélyebbre nyúlnak hát a progresszív individualizmus gyökerei, mintsem Kiss Endre könyve alapján gondolhatnók. Hasznos lett volna mindenképp a hetvenes-kilencvenes évek Nietzsche-felfogásának – bármi rövid – összemérése, azonosságok-eltérések kurta szemléje; jótékony alapozása, előkészítése lehetne ez (is) a folytatásnak.

Híjával lévén viszont mind a mondott résznek, mind egy röpké recepciótörténeti visszapillantásnak, a könyv eléggé ex abrupto, meglehetősen váratlan, nyers fölütéssel kezdődik. Kiss rögvést a dolgok közepébe vág, ráhangolódásra, ocsúdásra alig-alig hagyván lehetőséget. Információk, citátumok, hipotézisek, következtetések garmadája zúdul azonnal reánk, s dacára a fölőselegesen sok kiemeléseknek, a vonalvezetés nem kellően pregnáns. Fárasztóan túlzásfoltlnak tetszik a bevezetés (holott könnyűszerrel lehetne levegősebb, áttekinthetőbb), nehéz tájékozódni, eligazodni benne. S megjegyzésünk – némileg csökkentett mértékben ugyan – a monográfia egészére érvényes. Nincs igazán egy végből szabott gondolatmenete a kötetnek, a koncepció nem elég markánsan és következetesen érvényesül. Kiss Endre egyszersmind kívánja nyújtani a vizsgált korszak Nietzsche-recepciójának – értékeléssel, értelmezéssel dúsitott – hossz- és keresztmetszetét, a kronológiához alkalmazkodó történetiség és az egyes szerzőknél, csoportoknál elidőző vizsgálódás szempontjai viszont nem föltétlenül konvergálnak egymással. (Így eshet meg, hogy Fülep Nietzsche-tanulmányának 1910-es kritikai visszhangjáról a könyv két, viszonylag távoli pontján is olvashatunk –117–118., illetve 192–193. –, vagy hogy Zalai Béla korántsem oda sorolhatik be, ahová joggal várhatnók: ti. Babi-tsek, Lukácsék, „társaságába” stb.) Statikusság és dinamizmus, recepciótörténet és – szerzőkhöz, művekhez kötődő – portrésorozat ellentmondását nem sikerült feloldania Kiss Endrének. Monográfiája nem kelti a szerves egység benyomását, az önálló életet élő részek nem simulnak harmonikusan az egészbe; a gondolatmenet gyakran megszakad, törmelékessé válik, önisméltésekre, átfedésekre bőven kínálva alkalmat (pl. 14–15., 98–99., 121., 130., 256–259 stb.). Amily világos képet ad a nemzetközi (s ezzel párhuzamban a magyar) Nietzsche-értelmezések fázisairól az utolsó fejezet egy rövid részlete (254–255.), úgyannyira elmosódik ez a könyv egészében. Jelzi az utóbb említett kapitulum terjedelme is, mennyire problematikus a monográfia fölépítése, tagolása. Temérdek oly adat, megjegyzés zsúfolódott az összefoglalásba, amely inkább volna otthonos a kötet más-más részein (a sajátos erdélyi Nietzsche-befogadás hipotézise – 270. – pl. Boér Jenőhöz vagy Szabó Dezsőhöz illeszkednék, akár egy lábjegyzet formájában stb.).

A súlypontosítás, a lényegkiemelés általában nem erősege a szerzőnek. Nem világlik ki számos mű analízise közben, melyek az eredeti gondolat-

menet valóban perdöntő, centrális elemei s melyek a periférikusak, bizvást elhanyagolhatóak, nem rajzolódik elének a vizsgált elmefuttatások belső struktúrája, értékhierarchiája. Kiss nem fukarkodik az idézetekkel, s citátumait rendre kommentálja is, eljárása azonban nemegyszer mechanikussá válik, részletekbe vész. A szinte mindig egyenlően fontosnak tartó, „mellérendelő” metódus helyett föltétlenül gyümölcsözőbb lett volna az okfejtések immanens erővonalaira, alá- és fölérendeltségi viszonyaira ügyelő szövegértelmezés. Tanulmányok, esszék, kritikák, publicisztikus megnyilatkozások esetében lényegesen kevesebb gondot okoz a szerző kivonatoló – reflektáló módszere, versek, irodalmi szemelvények már nehezen tűrik ezt. Óhatatlanul illusztrációvá, egy-egy tétel lapos igazolásává fokozódnak le az utóbbiak, míhelyt pusztán elsődleges, fogalmi jelentésükben kívánjuk megragadni őket. Bármilyen furcsa is, a Nietzsche-filozófia költői jegyeire oly érzékeny Kiss Endre vajmi kevéssé tetszik fogékonyan ugyanerre versek vizsgálata közben; interpretációi alig-alig mennek túl bizonyos tézisek és költeményrészletek szimpla és direkt gondolati megfeleltetésén.

Igy van ez mindjárt Komjáthy Jenő bemutatásakor, de Juhász Gyula vagy Oláh Gábor sem jár jobban: idézett műveik jószerével szemléltetőeszközzé degradálódnak. Komlós Aladár, Rónay György és Németh G. Béla után Kiss szinte semmi revelálót nem mond Komjáthy és Nietzsche virtuális párhuzamairól, s feltűnik, hogy a „fény”-szimbólum s vele *A homályból c.* vers így is említetlen marad. Szeretnők tudni, hol ismertette a szerző Schmitt Jenő Henriknek Komjáthyra gyakorolt „valószínű hatását” (92.), annál is inkább, mert e könyvben nem esik szó a kapcsolatról. Igen soványan találjuk a Péterfy és Karinthy Nietzsche-élményéről mondottakat, az pedig teljesen valószínűtlen, hogy a Nyugat nagyjai közül pl. Balázs Béla, Kaffka és Tóth Árpád mentek maradtak a német filozófus hatásától (őket ugyanis meg sem említi a monográfia). Oláh Gábor *Rossz istenek alkonyata* és Tóth *Az új Isten c.* verse megérdemelne valahára egy szembeesítő elemzést – némely egybehangzásaik oly nyilvánvalóak. S ha az előbbi egyértelműen a *Zarathustra* visszhangja (238–244.), valamint az utóbbi is köszönhet tán Nietzsche-nek...

A Kosztolányi-portréval nagyjában elégedettek vagyunk, a Babitséval annál kevésbé. A *Hűsvét előtt* költője szerintünk méltánytalanul szigorú bánásmódban részesül két keserű, a *Bolond Istók* legendás parasztjának gesztusát

idéző esszéje miatt (226–230.). Öszintén fájjaljuk, hogy polémiára nincs itt terünk. Nem áll helyt az a kitétel sem, amely mindössze három Babits-versben véli kitapinthatónak Nietzsche inspirációját (224.). Bajosan kérhetnők számon a szerzőtől Rába György 1981-es, kítűnő monográfiájának ismeretét, ámde úgy érezzük: ez ügyben a filológusi elmélyülés hiányzott. Hiszen például „a vágy nyila” szó szerkezet a *Zarathustrából* való, feltűnik Juhász Gyula egyik – Kiss Endrétől idézett (249.) – szövegében is, ekként *A lírikus epilógia* máris négyre szaporíthatná a szóban forgó versek számát – a továbbiakat nem is említve...

A munka Adyval foglalkozó fejezetét különleges figyelemmel olvastuk. Szerzőnk lenyűgöző alaposággal elemzi s dokumentálja Nietzsche példátlanul nagy, felszabadító hatását, bár – érthető a túlbuzgalom – ott is csak őt véli megtalálhatni, ahol Ady még inkább Reviczky Schopenhauerbe oltott humorelméletét visszhangozza (144–145.). Elgondolkodtatott, ámde egészen meg nem győzött mindaz, ami a saját hangjára lelt költő szemiotikájának zarathustrai gyökereit tételezi. Egyike Kiss legtermékenyebb felismeréseinek, hogy a századeleji nyelvhasználat rengeteget köszönhet Nietzsche ihletésének (Ady-nak nemkülönben!). Az idézett példák alapján (163., 171–177.) viszont nemigen hihetjük, hogy a nagyváradi újságíró önállóan és eredetiben végigolvashatta a *Zarathustrát*. Bele-belenézett minden bizonnyal, stílári ösztönzést így is kapván tőle, ámde nem lehetséges, hogy közös forrásból merített mindkettejük szemiotikája – a *Bibliából*? Kiss csak mellékesen említi ezt (169.), magunk multhatatlanul fontosnak találjuk. A *Zarathustra a jogakadémia*n c. írás egy némely stíluselemei mögött például inkább gyanítjuk a *Bibliát*, mintsem saját Nietzsche-fordításnak avagy Ignotus távoli befolyásának tulajdonítanók őket (168.). Kutatások sokasága kell még ahhoz, hogy a szerző izgalmas feltevése ténnyé szilárduljon! S egy utolsó megjegyzés az Ady-fejezethez: nem értjük, miért nem terjeszti ki vizsgálódásait Kiss Endre az 1903 utáni időkre is. Túl azon, hogy a költő Nietzsche-képe nem vált ez évben véglegessé (s a későbbi módosulások roppant beszédesek), e hiány azért is felőtli, mert Babits vagy Juhász Gyula esetében még 1918–19 cezúráján is átpillanthatunk.

A monográfia nyelvi megformálását nehéz indulatok nélkül minősíteni. A stiliszta Kiss Endre messze elmaradt a gondolkodó mögött... Képzavarok, lehangoló pongyolaságok, elemi nyelvhelyességi hibák, áttekinthetetlen mondat-

gubancok – Rónay Györgytől kölcsönözve szót – „adáz nyakatekertesség”-ek (vö.: *Kutatás közben*. Bp. 1974. 183.) „tarkázzák” minduntalan az okfejtést, a befogadást is jócskán nehezítvén. Mit szóljunk az efféle szörnyszülöttekhez: „A hét-rőfben...” (150.)? Meg kell mondanunk, e könyv az Akadémiai Kiadónak sem válik éppen díszére. Valóságos tárháza lett a legkülönbözőbb fajsúlyú nyomdai és helyesírási hibáknak. Olykor csak komikus a vétség (Ambrus tanulmánykötete *Vezető emlékek* címen...: 256.), másszor már a megértést gátolja („amit” az *emitt* helyén: 144.), gyakran válnak semmissé az egybe- és különírás szabályai, s nincs mentség az ilyen otromba melléfogásokra: „váltetett” (26.), „fursálnánk” (40.), „Ady-ra” (153.) stb. Mire való a korrekció és a korrektor?!

Nagyon hiányzik a névmutató a kötetből, s rá kell mutatnunk pontatlan adatokra s bizonyos következetlenségekre is. Kiss Simonovits *Antalra* hivatkozik, holott *Annára* gondol (39.), Nagy Andorként emlegeti Nagy Endrét (138.), módosít az *Áldomás* c. Ady-vers szövegén: „Belehulltak” áll a „Belefultak” helyett (160.). Juhász Gyula nem írhatott verset 1970-ben (220.), 1907-ben

annál inkább, a Galilei-kör viszont semminő felhívást nem tehetett közzé ugyanez évben, lévén, hogy egy esztendővel utóbb, 1908-ban alapították (255.). Ambrus Zoltán Bourget-tanulmánya nem „a kilencvenes években”, hanem 1884-ben született (256.), s furcsa felületesség: Kiss Endre pontatlanul adja meg egy saját korábbi könyvének, egyszersmind Nyíri Kristóf gyűjteményes kötetének a címét (263.). A források leltőhelyét többnyire a lábjegyzetekben, időnként viszont – indokolatlanul – a főszövegben találjuk (27–28., 62. stb.). Némelykor hasztalan keresők a hivatkozások kútfőit; nem tudhatjuk meg például, honnan idézi a szerző Horváth Zoltánt (10–11.), Somlót (16.), Adyt (131.) vagy épp Császár Elemért (136.). Egységesíteni kellett volna mindkét esetben a gyakorlatot, a nagyobb tudományos hitel érdekében!

Ámbár egyenlő bőséggel mértünk elismerésből, kifogásból, végkövetkeztetésünk csakis ez lehet: Kiss Endre munkája nagy értékű s igen fontos tudományos teljesítmény. A századforduló kutatója szegényebb volna nélkül.

Lőrinczy Huba

JÓZSEF ATTILA PÁRIZSBAN

Szerk. Szabolcsi Miklós. Szépirodalmi K. Bp. 1982. 136 l.

Egy Párizsból, 1927-ben Komor Andrásához írt, József Attilával közös levélben így évődik, viccelődik Korda Vince: „Nem is értem, hogyan engedhettétek, hogy az annyira passzoló hagyományparból kikerüljön ez az Attila. Itt egész Párizsban olyan szaga van azóta, amióta itt van, mintha Makón volna az ember.” A levél folytatásában a költő így válaszol hasonlóan játékos és a tőle megszokott „hencegő” modorban: „Én nem tiltakozom, hiszen vannak emberek, akik Párizsban is maguk köré tudják varázsolni a mezei életet s csak a bölcsesség érteti meg velük, hogy a nagy szellemek útja Makóról vezet Párizsba, ahol olyan hatással vannak a Közéletre, hogy valahová oda vágyik tovább az általa fejlődöttség ember, amihez képest Párizs is csak Makó!!!” (Válogatott levelezés, 149–50). Mint minden hasonló megfogalmazásban, ebben is fontos tartalmak, vágyak és ars poeticát előlegező hitvallások is meghúzódnak, hiszen egy-egy városnak, helységnek nemcsak fölnevelő szerepe lehet a költő életében, de az életmű egészét meghatározó, a költői magatartást, s a

tapasztalatokon alapuló gondolkodást-értelmezést intencionáló szellemi környezete is maradandó. Éppen ezért volt öröm számomra, hogy ezt a folyamatot az utóbbi években három kötet is igazolta. A József Attila születésének hetvenötödik évfordulójára megjelent két fontos „helyi” kiadvány, a Szegedi Somogyi Könyvtár gondozásában Péter László: *József Attila közöttünk (Makón, Szegeden, Vásárhelyen)* és a Hatvany Lajos Múzeum füzetei sorozatban Kovács Ákos: *Bécs után – Párizs előtt (József Attila Hatvanban)* című könyve után, – akaratlanul pontosan követve a költői életút logikáját és időrendjét – megjelent a párizsi évet bemutató önálló kötet is, Szabolcsi Miklós szerkesztésében.

Szabolcsi Miklós József Attila-monográfiájának *Érik a fény* című, 1977-ben megjelent második kötetében a hatodik nagyfejezet (571–713) ugyanazt a címet viseli, mint a most megjelent kötet: *József Attila Párizsban*, ezért óhatatlanul kísért a két munka összevetésének kényszere, még akkor is, ha tudjuk, hogy az egyik legnehezebb feladat a